

EWOLUCJA POGLĄDÓW NA TEMAT PRAW CZŁOWIEKA (DO OKRESU OŚWIECENIA XVII- XVIII WIEKU)

Adnotacja. Artykuł poświęcony jest aktualnemu problemowi – badaniu poglądów na temat praw człowieka w historii myśli politycznej i prawnej. Przedstawiony został proces tworzenia się poglądów na temat praw człowieka poprzez badanie poglądów badaczy myśli politycznej i prawnej.

Słowa kluczowe: państwo, prawa człowieka, prawo, moralność, sprawiedliwość, swoboda, podział władzy.

EVOLUTION IDEAS ABOUT HUMAN RIGHTS (TO ENLIGHTENMENT PERIOD XVII- XVIII CENTURIES)

The article is devoted to the actual problem - research ideas about human rights in the history of political and legal thought. The process of forming ideas about human rights through the study of the views of scholars of political and legal thought.

Key words: state, human rights, law, mononorm, morality, justice, liberty, separation of powers.

** M. Kravchuk
docent katedry
teorii i historii państwa i
prawa
Wschodnioeuropejskiego
Narodowego
Uniwersytetu im. Lesi
Ukrainki
Doktor nauk politycznych
(m. Łuck, Ukraina)*

ЕВОЛЮЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ПРАВА ЛЮДИНИ (ДО ПЕРІОДУ ПРОСВІТНИЦТВА XVII- XVIII СТОЛІТЬ)

Анотація. Стаття присвячена актуальній проблемі – дослідженню уявлень про права людини в історії розвитку політико-правової думки. Розкрито процес формування уявлень про права людини через дослідження поглядів науковців політико-правової думки.

Ключові слова: держава, права людини, закон, мононорми, мораль, справедливість, свобода, поділ влади.

Процес формування уявлень про права людини має багатовікову історію. Змінювалась людина – змінювались її погляди на себе та на свої права. Людство на кожному історичному етапі розглядало права людини, виходячи з уже набутого досвіду та конкретних історичних обставин.

Шлях людства до нинішнього розуміння прав людини був складним і тривалим. Ще знаходячись в додержавному стані – первіснообщинному суспільстві, об'єднуючись за ознакою роду, племені, люди створювали правила поведінки, підкоряючись яким легше було вижити. Ці правила поведінки отримали в науковій літературі назву "мононорм", оскільки вони носили синкретичний характер і не могли ще бути класифіковані як норми релігії, моралі, звичаєвого права. Мононорми закріплювали первісну рівність потестарного суспільства, яке, з одного боку, забезпечувало однакове становище всіх членів роду, але одночасно з тим підпорядковувало кожну людину даній спільноті, яка жорстко регламентувала всі існуючі в своїх межах зв'язки і відносини. Однак сам факт кристалізації мононорм був очевидною ознакою усвідомлення первісними людьми своєї спільноти та необхідності її збереження і розвитку що свідчило про грандіозну еволюцію людства, що вийшло з тваринного царства. [1, 4-5 с.]

При розпаді первіснообщинного ладу одночасно із зародженням класів почали оформлятися норми права. Так з'явилися перші моральні норми, частину яких після утворення держави було закріплено спеціальними розпорядженнями, указами правителів і перетворено на обов'язкові вимоги. Вони дістали назви юридичних, чи правових, норм, за дотримання яких держава суворо стежила, а за порушення карала. Так, ще у XVIII столітті до нашої ери правитель Вавилону цар Хаммурапі видаючи закони написав: «Для того, щоб сильний не кривдив слабого, щоб з сиротою і вдовою чинили справедливо.... Щоб судив суд у країні, щоб ухвалювали вироки в країні, щоб з пригнобленим чинили справедливо, я вирізьбив мої дорогоцінні слова на моїй стелі і поставив перед зображенням моїм, царя справедливого».[2, с. 33]

Відомий китайський мислитель Мо-Цзи (V ст. до н. е.) відстоював думку про те, що всі люди рівні перед небом, а держава є результатом їх угоди. Тому ідеальною організацією влади Мо-Цзи вважав державу з мудрим правителем на чолі який служитиме народу, буде примножувати його добробут. Звідси Мо-цзи робив висновок про те, що влада правителя не може бути необмеженою, що монарх повинен прислухатися до голосу мудрих радників та діяти у згоді з ними. Згода між народом і правителем повинна стати основним принципом правління. Важливими чинниками такого мудрого управління, на його думку, були: по-перше, вмиле поєднання настанов народу з покараннями. По-друге, влада повинна використовувати не тільки насильства і покарання, а й моральні форми впливу на людей. По-третє, на державну службу слід висувати наймудріших незалежно від їхнього походження [4, с. 29].

Рабовласницькі держави за своїми формами були різноманітні що визначалося різним співвідношенням сил між різними верствами панівного класу (військова, релігійна, бюрократична верхівка), співвідношенням суспільно-приватного, храмового та державного секторів економіки, впливом станово-кастових перегородок. Своєрідною формою рабовласницької держави була деспотія, яка органічно виростала з замкнутості і малорухомості общинного життя Специфічним різновидом рабовласницької держави була полісна форма, яка виступала у вигляді рабовласницької демократії, тиранії, аристократії та ін. Саме афінська. полісна демократія започаткувала перші зародки такого явища, яке ми сьогодні називаємо правами людини. Це пов'язано з виникненням певного простору свободи, що створило умови для рівних політичних прав у осіб, які є громадянами. У VI ст. до н. е. один із семи давньогрецьких мудреців архонт Солон провів низку реформ, які утверджували деякі елементи демократії та встановлювали право на притягнення до відповідальності державних чиновників.

Дальше поширення уявлень про права людини пов'язане з діяльністю відомого представника етичної та політико-правової думки Демокріта. Він один із перших розглядав появу та становлення людини, людського роду та суспільства як частини природного процесу світового розвитку. Впродовж цього процесу люди поступово, під впливом потреб і наслідуючи природу, тварин і спираючись на свій досвід, набували всі свої основні знання і вміння, необхідні для суспільного життя.

"Людина - мірило всіх речей",- заявив Протагор, один із найвідоміших представників школи софістів. Цим твердженням давньогрецькі софісти, приділяли значну увагу місцю і ролі індивіда в житті держави, а також прав людини у їх співвідношенні з полісним законодавством, поклали початок формуванню людського виміру в підході до політико-правових явищ. Софісти виступали з обґрунтуванням з природно-правових позицій ідеї рівності всіх людей. Так, софіст Антифонт заявляв: "За природою ми в усіх відношеннях рівні, притому (однаково) і варвари, і еліни" [5, с. 46]. Внаслідок цього закони полісу повинні відповідати визначеному природою природному праву.

Помітний внесок у розвиток цивільних свобод внесли стародавні римляни, які розробили ідеї природного права. Давньоримські юристи вказували на те, що в основі природних прав людини лежить притаманна людині розумність. Під природним правом при

цьому розумілися всі значимі з точки зору розуму приписи природи. За визначенням, запропонованим давньоримським юристом Ульпіаном, "Природне право - це те, якому природа навчила все живе, бо це право притаманне не лише людському роду, а й усім тваринам, які народжуються на землі і в морі, та птахам" [6, с. 432]. Стародавні римляни також були першими, хто на практиці запровадив поділ влади - механізм державного управління, необхідний для дотримання індивідуальних прав і свобод.

Вагомим внеском Цицерона у правову й політичну теорію стали його доктрини ідеального державного діяча та ідеального громадянина. Правитель має бути мужнім, милосердним, справедливим, благочестивим і красномовним реформатором-аристократом, "першим громадянином держави", схожим на самого мислителя. Цицерон акцентував не на правах, а на обов'язках "ректора": вивчати науки про державу і право, поєднувати в управлінні державою науку і мистецтво, бути розважливим, розумним, далекоглядним, позбавленим низьких пристрастей, сумлінним, працьовитим, володіти основами права та ін.

Ідеальний громадянин має дотримуватись чотирьох чеснот: а) пізнання істини; б) справедливості і благочинства; в) величі духу; г) благопристойності і поміркованості. Особливо наголошено на справедливості, яка полягає в тому, щоб нікому не завдати шкоди, "користуватись громадським як громадським, приватним - як своїм". [4, с. 74] Тобто Цицерон є захисником і приватної, і державної, суспільної власності. Ідеальний громадянин, на думку мислителя, втілює риси миротворця, "охоронця і опіку на", землероба-власника, воїна, "справедливого хазяїна", для якого на першому місці перебувають обов'язки перед вітчизною і батьками, на другому - перед дітьми і сім'єю, на третьому - перед родичами і друзями, який ставиться до раба як до найманця, а не як до "наділеного мовою знаряддя". [7, с. 84]

Ряд гуманістичних принципів дало світу християнство, яке інтегрувало уявлення щодо прав людини з релігійно-моральними цінностями. У творах ранньохристиянської літератури засуджувались і відкидалися земні порядки, перш за все політична влада рабовласників як вираз несправедливості та беззаконня.

В основі права та інших соціальних норм, за ранньохристиянськими джерелами, лежить правда, справедливість, яка йде безпосередньо від Бога. Правда й закон свободи конкретизуються в низці релігійних, моральних та юридично значимих положень. У релігійній сфері – це віра в Ісуса Христа. У моральному світі – це духовна і моральна досконалість. В юридичній галузі правда і закон свободи конкретизуються в таких принципах і масштабах поведінки: 1) рівність, 2) еквівалент (рівне за рівне), 3) обов'язок працювати і розподіл за працею, 4) засудження багатства і вимога загального майна.

У період середньовіччя свобода була вкрай обмежена, оскільки феодальне суспільство це суспільство станової нерівності та загальної залежності. Система позаекономічного примусу, станова ієрархія, безправ'я більшості породжували свавілля, культ сили, систематичне насильство. Проте вже в цей період в Англії виникають спроби обмеження права монарха, з'єднання монархії зі становим представництвом, прагнення визначити для панування монарха правила, яких він повинен дотримуватися. Протистояння монарха, баронів, лицарства завершилося прийняттям Великої хартії вольностей 1215 р. У ній містяться статті, спрямовані на приборкання сваволі королівських чиновників, вимоги не призначати на посаду суддів, шерифів і констеблів осіб, які не знають законів або не бажають їх виконувати. Особливе місце займає ст. 39 Великої хартії, яка передбачає застосування покарань по відношенню до вільних не інакше як за законним вироком рівних і за законом країни. [2. 369]

У період Нового часу у розробку концепції прав людини значний внесок зробили прогресивні мислителі Г. Гроцій, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Д. Локк та інші. Г. Гроцій був першим видатним теоретиком школи природного права. Головним завданням держави він вважав охорону приватної власності за допомогою таких правовстановлень, що забезпечували б

кожній людині вільне користування своїм надбанням за згодою усіх. Т. Гоббс розробив та захистив ідею індивідуальних прав людини (обґрунтування формальної рівності перед законом, непорушність договорів). Б. Спіноза одним із перших здійснив системний аналіз демократії, як форми реалізації людиною потреби свободи. Він підтверджував, що держава могутня тільки тоді, коли вона гарантує кожному громадянину не тільки цілість життя, але і задоволення його інтересів, і застерігав сучасних йому правителів від зазіхань на власність, безпеку, честь, свободу й інші блага підданих.

Апостол славної революції 1688 р. в Англії, Дж. Локк також говорив про панування закону, який забезпечує природні, невідчужувані права власності, індивідуальної свободи і рівності. У своїй праці "Два трактати про правління державою" він обґрунтував своє розуміння суспільного устрою, держави і права. На думку Локка, суспільство і держава виникають на основі природного права, яке збігається зі здоровим глуздом. Природними правами є право на життя, право на свободу, право на власність і право на захист цих прав.

Всі люди рівні і незалежні, і ніхто не має права завдавати шкоди життю, здоров'ю, свободі і майну інших людей.

Особливої уваги заслуговують нормативно-правові акти періоду англійської буржуазної революції XVII ст. Петиція про право 1628 р., що відноситься вже до періоду формування буржуазного ладу в Англії, покладала певні обов'язки на короля, які покликані були захищати підданих від свавілля королівської адміністрації. Подальшим кроком на шляху забезпечення прав людини став Habeas corpus акт 1679 р., який ввів поняття "належної процедури", встановив гарантії недоторканності особи, принцип презумпції невинуватості та інші найважливіші для захисту прав людини положення. Актом, який закріпив компроміс між зміцнілою на той час буржуазією і правлячою верхівкою землевласників став Білль про права 1689 р. Білль відводив значну роль парламенту, забороняв без його згоди припиняти дії законів, стягувати податки і збори на користь корони, утримувати постійну армію в мирний час. Поряд з цим Білль вніс неocenний внесок у розвиток прав людини, встановивши свободу слова і дебатів у парламенті, свободу виборів до парламенту, право звернення підданих з петицією до короля. [3. 31-32]

Ці нормативні акти є свідченням того, що Англія була першою країною - "першовідкривачем" не лише проголошення прав людини, а й виробленні механізму їх захисту через поділ влади. Акт про престолоспадкування 1701 р. заснував верховенство парламенту у сфері законодавства, принцип незмінюваності суддів, заборону королівським міністрам бути членом парламенту. Ці нововведення стали можливими у зв'язку з інтенсивним розвитком буржуазних відносин, посиленням влади буржуазного стану, який вимагав покласти край феодальному свавіллю і абсолютизму.

Подальший розвиток ідеалів свободи і прав людини, відбувався в умовах краху феодальної системи господарювання та боротьби за ліквідацію абсолютистських порядків, що знайшло втілення у великих історичних документах, часів американської та французької революцій XVIII ст..

ЛІТЕРАТУРА:

1. Общая теория прав человека / Отв. ред. Е.А. Лукашева. – М.: Норма, 1996. – 520 с.
2. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. – Том I : Навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 т. / За ред. члена-кореспондента Академії правових наук України В. Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре. – 1998. – 504 с.
3. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. – Том II : Навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 т. / За ред. члена-кореспондента Академії правових наук України В. Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре. – 1998. – 608 с.

4. Орач Є.М. Історія політичних і правових вчень: Навчальний посібник.- К.: Атіка, 2005.- 560 с.
5. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под ред. д.ю.н., проф. В. С. Нерсесянца. – М.: Изд-во НОРМА. 2001. – 736 с.
6. Нерсесянц В. С. Философия права. Учебник для вузов. — М.: Издательская группа ИНФРА • М — НОРМА, 1997. — 652 с.
7. Марк Туллий Цицерон. Мысли и высказывания / Под ред. В. П. Бутромеева, В. В. Бутромеева. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2011. – 304 с.

EVOLUTION IDEAS ABOUT HUMAN RIGHTS (TO ENLIGHTENMENT PERIOD XVII- XVIII CENTURIES)

M. KRAVCHUK

The formation of ideas about human rights has a long history. Changed man - changing his views for themselves and for their rights. Humanity at every historical stage eyed human rights, based on already acquired experience and specific historical circumstances.

The path to the current understanding of human rights was a complex and lengthy. Even being in a state of dogosudarstvennom - primitive society, united on the basis of race, tribe, people created a code of conduct, submitting that it was easier to survive. These rules of conduct received in the scientific literature called "mononorm" because they were syncretic character and could not even be classified as rules of religion, morality and common law. Mononorm fixed initial potestarnoho equality society which, on the one hand, ensured equal position of all members of the family, but also with the subordinated everyone this community, which strictly regulate all existing within their communication and relationships. But the fact crystallization mononorm was a clear sign of primitive people awareness of their community and the need to preserve and develop testified to the grand evolution of humanity that came from the animal kingdom. [1, pp 4-5.]

The decay of primitive society simultaneously with the birth classes began to take shape the law. Thus the first moral norms, which after the formation of the state was secured by special regulations, decrees rulers and converted into mandatory requirements. They are called legal, or legal, regulations, compliance with which by the government strictly monitored and punished for violations. Thus, in the XVIII century BC ruler King Hammurapi of Bavylon issuing laws wrote: "In order to not hurt the weak strong, that of an orphan and the widow did fairly To judge court in the country that sentences passed in the country to do justly with the oppressed, I carved my precious words on my ceiling and image set my king equitable." [2, p. 33].

The famous Chinese philosopher Mo Tzu (V in. BC. E.) Defended the idea that all people are equal before heaven, and the state is the result of their agreement. So perfect organization of authority Mo Tzu considered state of the wise ruler who headed serve the people, will multiply its wealth. Hence Mo Tzu concluded that the power of the ruler can not be unlimited, that the monarch should listen to the voice of the wise counselors and act in accordance with them. The agreement between the people and the ruler should be a basic principle of government. Important factors such wise management, in his opinion, were: first, the combination of skillful guidance of the people of the penalties. Second, the government should use not only of violence and punishment, and moral forms of influence on people. Thirdly, the public service should nominate wisest irrespective of origin [4, p. 29].

Slave states in its various forms was determined that different ratios of power between the different sections of the ruling class (military, religious, bureaucratic elite), the ratio of public-private, church and public sectors, the influence of caste and caste barriers. A form of despotism was a slave state, which organically grew out of isolation and community life maloruhomosti slave state specific kind polis was a form that appeared in the form of slave-owning democracy,

tyranny, aristocracy and others. It Athenian. polis democracy launched the first rudiments of the phenomenon we now call human rights. This is due to the emergence of a certain space of freedom, which created conditions for equal political rights of persons who are citizens. In the VI century BC, one of the seven sages of ancient Greek archon Solon held a series of reforms that have sustained certain elements of democracy and the established right to hold accountable public officials.

Further dissemination of ideas about human rights associated with the activities of the famous representative of the ethical, political and legal thought Democritus. He is considered one of the first emergence and formation of human society and the human race as part of the natural process of world development. During this process, people gradually under the influence of needs and imitating nature, animals, and based on its experience, acquired all their basic knowledge and skills necessary for social life.

"Man - the measure of all things" - said Protagoras, one of the most famous representatives of the school of the Sophists. This statement ancient Greek sophists, paid great attention to the place and role of the individual in public life, and human rights in their relationship with the polis law, initiated the formation of the human dimension in the approach to the political and legal phenomena. Sophists acted with justification of natural law position the idea of equality of all people. Thus, the sophist Antiphon said: "By nature we are equal in all respects, though (the same) and the barbarians, and Elina" [5, p. 46]. As a result, the policy must conform to the laws of nature established by natural law.

Significant contribution to the development of civil liberties made the ancient Romans who developed the idea of natural law. Roman lawyers pointed out that the basis of natural rights is inherent in human rationality. Under natural law thus understood all significant in terms of the nature of mind prescriptions. By definition proposed by ancient Roman lawyer Ulpian, "Natural law - is that which nature has taught all living, for this right is inherent not only humanity, but all animals are born on earth and in the sea, and the birds" [6, p. 432]. The ancient Romans were the first to practice introduced separation of powers - the mechanism of government, required to comply with the individual rights and freedoms.

A significant contribution in the Cicero legal and political theory became his doctrine of the ideal statesman and ideal citizen. The governor must be courageous, compassionate, just, pious and eloquent reformer aristocrat, "the first citizen of the state," thinker like himself. Cicero is not focused on the rights and responsibilities for "rector": study the science of state and law, combine in government science and art, to be prudent, intelligent, visionary, devoid of vile passions, conscientious, hard-working, know the basics of law, etc. .

The ideal citizen must comply with the four virtues: a) knowledge of the truth; b) justice and blahochnstva; c) the spirit of grandeur; d) decency and moderation. Especially emphasized justice, which is to no harm, "using public as public, private - as his." [4, p. 74] That is the protector of Cicero and private and public, public property. The ideal citizen, according thinker embodies features a peacemaker, "guard and care for" farmer-owner, the soldier, "equitable owner", for which in the first place are duties to the fatherland and parents, the second - the children and seven 'his family, the third - before relatives and friends, who belongs to the slave as a mercenary, not as "endowed with language tools." [7, p. 84]

A number of humanistic principles gave the world Christianity, which integrated the notion of human rights of religious and moral values. In the writings of early Christian literature condemned and rejected earthly order, especially the political power of slaveholders as an expression of injustice and lawlessness.

At the core rights and other social standards by early Christian sources, is true righteousness that comes directly from God. True freedom and the law specifies a number of religious, moral and legally significant provisions. In the religious sphere - a belief in Jesus Christ. In the moral world - a spiritual and moral perfection. In the legal field of the law of truth and freedom specified in the following principles and scope of behavior: 1) equality, 2) equivalent

(equal level), 3) the duty to work and distribution according to work, and 4) demand condemnation of wealth and common property.

In the Middle Ages freedom was extremely limited, since the feudal society is a society of class inequality and total dependence. The system of extra-economic coercion, social class hierarchy, injustice gave rise to majority tyranny, the cult of force, systematic violence. However, in this period in England there are attempts to limit the right of the monarch, the connection with the monarchy of representation, the desire to determine the rule of the monarch rules which he must follow. Confronting the monarch, barons, knights ended with the adoption of the Magna Carta in 1215 It contains articles aimed at curbing arbitrary royal officials, claims not to appoint to the position of judges, sheriffs and constables persons who do not know the law or do not want to follow them. A special place is Art. 39 Great Charter, which provides for penalties in relation to free not only upon lawful sentence equal and the law of the country. [2. 369]

During the development of the New Age concept of human rights have made a significant contribution to the progressive thinkers H. Grotius, T. Hobbes, B. Spinoza, John Locke and others. H. Grotius was the first prominent theoretician of the school of natural law. The main task of the state he believed the protection of private property through such pravovstanovlen that would provide every man free use of his property with the consent of all. Hobbes developed and defended the idea of individual human rights (justification of formal equality before the law, sanctity of contracts). Spinoza made one of the first systematic analysis of democracy as a form of realization of human needs freedom. He confirmed that the state powerful only when it guarantees every citizen the integrity not only life, but also to meet its interests, and warned the contemporary rulers of attacks on property, security, honor, freedom and other good exposure.

Apostle glorious Revolution of 1688 in England, John. Locke also spoke about the rule of law, which provides a natural, inalienable property rights, individual freedom and equality. In his book "Two treatises of government power," he grounded his understanding of the social system of law. According to Locke, society and the state arising out of natural law, which coincides with common sense. Natural law is the right to life, the right to liberty, the right to property and the right to protection of these rights.

All are equal and independent, and nobody has the right to cause harm to life, health, liberty and property of others.

Particularly noteworthy are the regulations the period of English bourgeois revolution of the XVII century. Petition of Right in 1628, which belongs to the period of formation of bourgeois society in England was laying certain obligations on the king, which were intended to protect subjects from tyranny royal administration. A further step towards human rights was the Habeas Corpus Act 1679, which introduced the concept of "due process" established guarantees security of person, the presumption of innocence and to other important human rights provisions. Act, which recognized a compromise between renewed at that time, the bourgeoisie and the ruling elite landowners became the Bill of Rights 1689 Bill assigned a significant role parliament forbade without consent to suspend the laws, levy taxes and duties to the Crown, maintain a standing army in peacetime . In addition, the Bill made an invaluable contribution to the development of human rights, establishing freedom of speech and debate in parliament, freedom of parliamentary elections, the right to appeal subjects with a petition to the king [3. 31-32].

These regulations are evidence that Britain was the first country - "a pioneer" not only the declaration of human rights, but also the development of a mechanism to protect them through the separation of powers. Prestolospadkuvannya Act of 1701 established the supremacy of Parliament in legislation the principle of irremovability of judges, prohibiting the royal ministers be a member of parliament. These innovations were made possible because of the intensive development of capitalist relations, strengthening the power of the bourgeois state, which demanded an end to the feudal tyranny and absolutism.

Further development of the ideals of freedom and human rights, held in the collapse of the feudal economic system and for the Elimination of absolutist order. which found expression in the great historical documents, the time of the American and French revolutions of the XVIII century .

REFERENCES:

1. Общая теория прав человека / Отв. ред. Е.А. Лукашева. – М.: Норма, 1996. – 520 с.
2. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. – Том I : Навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 т. / За ред. члена-кореспондента Академії правових наук України В. Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре. – 1998. – 504 с.
3. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. – Том II : Навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 т. / За ред. члена-кореспондента Академії правових наук України В. Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре. – 1998. – 608 с.
4. Орач Є.М. Історія політичних і правових вчень: Навчальний посібник.- К.: Атіка, 2005.- 560 с.
5. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под ред. д.ю.н., проф. В. С. Нерсесянца. – М.: Изд-во НОРМА. 2001. – 736 с.
6. Нерсесянц В. С. Философия права. Учебник для вузов. — М.: Издательская группа ИНФРА • М — НОРМА, 1997. — 652 с.
7. Марк Туллий Цицерон. Мысли и высказывания / Под ред. В. П. Бутромеева, В. В. Бутромеева. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2011. – 304 с.